

Фикҳ дарслари (15-дарс). Усулул фикҳ китоблари

18:15 / 09.01.2019 7820

Фикҳ илмининг асоси бўлмиш «усулул фикҳ» муҳим илмлардан биридир. Фуқаҳолар мужтаҳидларнинг шариат аҳкомларини қай тариқа истинбот этганларини мазкур илм орқали билиб оладилар. «Истинбот» сўзи луғатда «ер қаъридан сув чиқариш» деган маънони англатади. Диний илмларда эса шаръий далиллардан шаръий ҳукмларни чиқариш «истинбот» дейилади.

Усулул фикҳ илми уламоларнинг диққат-эътиборини доимо ўзига жалб қилиб келган. Улар бу соҳада ҳанузгача ўз қийматини йўқотмаган кўплаб асарлар таълиф этдилар.

Авалло «усулул фикҳ» қандай маънони англатади, деган саволга жавоб ахтарайлик. «Усулул фикҳ» бирикмаси икки сўздан иборат. Усул – асос, далил; Фикҳ – аниқ тушуниш.

Уламолар истилоҳида эса усулул фикҳ қуйидагича изоҳланади:

Батафсил ҳужжатлардан шариат амалий аҳкомларини истинбот этиш қоидаларини ўргатувчи илм усулул фикҳдир.

Ҳужжатлардан шариат аҳкомларини истинбот этиш уламолар ишлаб чиққан қатъий қоидалар асосида амалга оширилади. Буни билишни хоҳлаганлар усулул фикҳ илмига муурожаат этишлари лозим.

Усулул фикҳ илми ҳижрий иккинчи асрда шаклланди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг даврларида у зотнинг ўзлари Қуръони карим оятлари ва ўз суннатлари ила барча муаммоларни ҳал этардилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг вафотларидан сўнг эса асҳоби киромлар Қуръони карим ва набавий суннат ҳамда ўз ижтиҳодларига эътиمود қилиб ҳукм чиқарар эдилар. Чунки улар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суҳбатларининг шарофати, қобилиятларининг ўткирлиги ҳамда Қуръони карим, ҳадиси шарифни жуда яхши тушунишлари сабабли маълум бир белгиланган қоидаларга муҳтож эмас эдилар.

Ислом дини бир қанча диёрлар ва халқлар орасида тарқалиб, араб халқи бошқа миллатлар билан қўшилиб кетгач, ўзгача шароит юзага келди. Пайдо бўлган муаммоларни ҳал қилиш учун умумий қоидалар ишлаб чиқиш зарурати туғилди. Натижада усулул фикҳ илмига асос солинди. Бу иш мазҳаббоши имомлар даврида – ҳижрий иккинчи асрнинг охирларида юзага чиқди.

Ибн Надийм «Фихрист» номли китобида зикр қилганидек, усулул фикҳнинг асосий қоидаларини биринчи бўлиб имом Абу Ҳанифанинг шогирди имом Абу Юсуф алоҳида рисолада жамлаган. Лекин, афсуски, бу рисола бизгача етиб келмаган.

Усулул фикҳга бағишланган биринчи китобни имом Муҳаммад ибн Идрис Шофеъий таълиф этган. Имом Шофеъийнинг «Рисола» деб аталган мазкур китоблари бизгача етиб келган. Шунинг учун имом Шофеъий уламолар ўртасида усулул фикҳ илмининг асосчиси сифатида машҳурдирлар.

Сўнг усулул фикҳ илми икки йўналишга бўлинди ва улардан ҳар бирида кўплаб асарлар яратилди.

Биринчи йўналиш: Мутакаллимлар йўналиши.

Бу йўналишда иш олиб борган олимлар далил ва ҳужжатларнинг матни, луғат, калом ва ақл қоидаларига суяндилар. Улар ўз ишларида фуруъул фикҳга қарамадилар. Мутакаллимлар йўналиши бўйича китоб ёзган уламоларнинг услуби асосан уч нарса ила эътиборга сазовордир:

1. Ақлий далилларга суяниш.
2. Маълум фикҳий мазҳабга ён босмаслик.
3. Фуруъул фикҳга фақат мисол келтириш учун қараш.

Шофеъий, моликий, мўътазилий ва бошқа мазҳаб уламолари ушбу йўналишда усулул фикҳ китобларини таълиф этдилар. Бу йўналишда усулул фикҳ қоидалари назарий-мантиқий равишда ишлаб чиқилган.

Қуйидаги асарлар мутакаллимлар йўналишида ёзилган асарлар орасида машҳурдир:

1. Абдулжаббор Мўътазилийнинг «Китобул умда» асари.
2. Абулҳасан Муҳаммад Али Басрийнинг «Китобул муътамад» асари.
3. Имом Ҳарамайни таҳаллуси билан машҳур бўлган Абдул Маъолий Абдулмалик ибн Абдуллоҳ Жувайний Нишопурийнинг «Бурҳон» асари.
4. Қози Абдуллоҳ ибн Умар Байзовийнинг «Минҳожул вусул ила илмил усул» асари.
5. Ҳужжатул Ислому Абу Ҳомид Ғаззолийнинг «Мустасфо» номли асари.
6. Имом Фахруддин Розийнинг «Маҳсул» номли китоби.
7. Абул Ҳасан Омадийнинг «Иҳком фий усулул аҳком» номли китоби ва бошқалар.

Иккинчи йўналиш: Ҳанафий мазҳаби уламолари йўналиши.

Бу йўналишда усулул фикҳ қоидалари ҳанафий мазҳабидаги мужтаҳидларнинг ижтиҳодлари асосида ишлаб чиқилган. Чунки бу мазҳабдаги мужтаҳидлар имом Шофеъий сингари усулул фикҳга доир

ҳужжатлар қолдирмаганлар. Улардан фақат фикҳий масалалар мерос қолган, холос.

Ҳанафий мазҳаби йўналишидаги усулул фикҳ услуби ўзининг уч хусусияти ила ажралиб туради:

- 1.** Бу услубда фикҳнинг қоидалари унинг ҳукмлари ила амалий равишда боғланганлиги.
- 2.** Усулул фикҳ ва фикҳнинг фойдали услуб ила аралаштирилгани.
- 3.** Бу услуб хилоф бўйича, умумий фикҳ қоидаларини ёзиш бўйича мислсиз хизмат бўлгани.

Қуйидаги асарлар ҳанафийлар йўналишида ёзилган асарлар орасида машҳурдир:

- 1.** Абу Бакр Аҳмад ибн Али Жассоснинг «Китобул усул» асари.
- 2.** Абу Зайд Убайдуллоҳ ибн Умар Даббусийнинг «Тақвиймул адилла» асари.
- 3.** Фахрул Ислому Али ибн Муҳаммад Баздавийнинг «Китобул усул» асари.
- 4.** Абдуллоҳ ибн Аҳмад Ҳофизуддин Насафийнинг «Манор» асари.
- 5.** Имом Шамсул-аимма Муҳаммад ибн Аҳмад Сарахсийнинг «Тамҳидул фусул фил усул» китоби ва бошқалар.

Баъзи уламолар усулул фикҳнинг икки йўналишини ҳам ўзида бирлаштирган асарлар яратдилар. Бу услуб ҳижрий еттинчи асрда юзага чиқди. Унда иш олиб борган олимлар мутакаллимлар ва ҳанафийларнинг йўналишини жамладилар. Улар усул қоидаларини таҳқиқ қилиш ва далиллар билан исботлашга, сўнгра фуруъул фикҳга татбиқ қилишга алоҳида эътибор бердилар. Бу ишни асосан ҳанафийлар ва шофеъийлар амалга оширдилар. Уларнинг услуби «мутааххирлар йўналиши» деб ҳам аталади.

Қуйидаги асарлар мутакаллимлар ва ҳанафийлар йўналишини жамлаб ёзилган асарлар орасида машҳурдир:

- 1.** Музаффаруддин Аҳмад ибн Али Соатий Ҳанафийнинг «Ба-дийъун-низом ал-жомеъ байна китобай Баздавий вал аҳком» асари.

2. Содруш-шарийъа Убайдуллоҳ ибн Масъуд Бухорийнинг «Танқийҳул усул» асари.
3. Тожуддин Абдулваҳҳоб Субкийнинг «Жамъужавомиъ» асари.
4. Саъдуддин Тафтазонийнинг «Талвийҳ» номли китоби.
5. Имом Камол ибн Ҳумом Ҳанафийнинг «Китобут-тахрийр» асари.
6. Муҳиббуллоҳ ибн Абдушшакур Ҳиндийнинг «Мусалламус-субут» китоби.

Ушбу китоблар усулул фикҳнинг икки йўналишини ўзида жамлаган асарлар ҳисобланади.

Энди мўътабар тўрт мазҳабга оид баъзи бир усулул фикҳ китоблари билан батафсилроқ танишиб чиқайлик.

1. «Ал-фусул фил усул».

Бу китобнинг муаллифи ҳанафий мазҳабининг машҳур олимларидан Аҳмад ибн Али Розий Жассос раҳматуллоҳи алайҳидир.

«Фусул фил усул» усулул фикҳ илмида ҳанафий мазҳаби бўйича ёзилган энг асосий китоблардан биридир. «Фусул фил усул» ҳанафийларнинг энг асосий манбаларидан биридир. Шу билан бирга, бу китоб ҳанафийларнинг бу борадаги дастлабки китобларидан бири бўлиб, кўпчилик асосан шу китобга суяниб иш кўрган.

Аҳмад ибн Али Розий Жассос раҳматуллоҳи алайҳи «Фусул фил усул»ни ўзининг машҳур китоби «Аҳқомул Қуръон»дан ҳам аввал ёзган. Муаллиф ўз китобида фикҳий масалаларни енгилгина зикр қилиб ўтади. Аммо усулул фикҳ масалалари келганда кенг шарҳ қилади.

Аҳмад ибн Али Розий Жассос раҳматуллоҳи алайҳи «Фусул фил усул»ни ўзининг машҳур шайхи имом Кархийнинг вафотидан кейин ёзган. Бу китоб унинг илмий тажрибалари ва амалининг хулосаси сифатида юзага келган. «Ал-фусул фил усул» ҳанафий мазҳаби-даги усулул фикҳнинг тожиги айланган.

2. «Кашфул асрор шарҳи Усули Баздавий».

Бу китобнинг муаллифи ҳанафий мазҳабининг машҳур олимларидан Алоуддин Абдулазиз ибн Аҳмад Бухорийдир (ҳижрий 730 санада вафот этган). «Кашфул асрор шарҳи усули Баздавий» ҳанафий мазҳаби бўйича

энг муҳим китоблардан биридир. Имом Баздавийнинг усулул фикҳ китобининг энг машҳур шарҳи ҳисобланган бу асар ҳанафий уламоларнинг усулул фикҳ бўйича бош китоби бўлиб танилган.

«Кашфул асрор шарҳи усули Баздавий»нинг муқаддимасида илмнинг таърифи ва фикҳ ҳамда ҳикматнинг баёни ҳақида сўз юритилган. Кейин шаръий ҳукмларнинг манбалари ҳақида сўз юритилиб, Қуръон, Суннат ва уларга тегишли нарсалар ҳамда бошқа далиллар баён этилган. Сўнгра усулул фикҳнинг бошқа баҳслари зикр қилинган.

«Кашфул асрор шарҳи усули Баздавий»да фикҳий ҳукмларни баён эта туриб, уларнинг Ҳанафий мазҳаби бўйича далилларини келтириш кўп учрайди.

3. «Ат-талвийҳ ʼалат-тавзийҳ».

Бу китобнинг мусаннифи аллома Саъдуддин Масъуд ибн Умар Тафтазоний раҳматуллоҳи алайҳидир. У кишининг «Ат-талвийҳ ʼалат-тавзийҳ» китоби Содруш-шарийъа Убайдуллоҳ ибн Масъуд Бухорий Ҳанафий раҳматуллоҳи алайҳининг «Танқийҳул усул»ига ёзилган шарҳдир. «Танқийҳул усул» эса жуда машҳур китоб бўлиб, Фахрул Ислому Баздавийнинг «Усулул фикҳ» китобига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ила юзага келгандир.

4. «Ат-Тақрир ват-таҳбир фий шарҳит-Таҳрир».

Бу китобнинг муаллифи ҳанафий уламолардан Ибн Амийрул Ҳажж раҳматуллоҳи алайҳидир. «Ат-тақрир ват-таҳбир фий шарҳит-Таҳрир» имом Камол ибн Ҳумом раҳматуллоҳи алайҳининг «Китобут-таҳрир»ига шарҳ бўлиб, унда мусанниф фуқаҳолар билан мутакаллимларнинг усулини жамлаган. Шунингдек, унда ҳанафийлар билан шофеъийларнинг истилоҳлари ҳам жамланган.

Ибн Амийрул Ҳажж раҳматуллоҳи алайҳи гоҳида далилни закр қилиш билан бирга унинг саҳиҳ ёки заифлигини ҳам баён этади. Ҳанафий мазҳаби имомларининг гапларини нақл қилади. Шунингдек, шофеъий мазҳаби уламоларининг гапларини ҳам келтиради. Кейин эса иккисини таққослаб кўради.

(давоми бор)

“Фикҳий йўналишлар ва китоблар” китобидан